

Denken over poëzie en vertalen
De dichter Cees Nooteboom in vertaling

Lage Landen Studies

Lage Landen Studies is de reeks van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek. In deze serie verschijnen monografieën en thematische bundels die het resultaat zijn van zowel individuele studies als van samenwerkingen tussen wetenschappers werkzaam op het gebied van de neerlandistiek. De reeks bevordert internationaal onderzoek naar de taal, literatuur en cultuur van de Lage Landen.

Laatst verschenen:

- LLS 6 *Beatrijs de wereld in. Vertalingen en bewerkingen van het Middelnederlandse verhaal*
Ton van Kalmthout, Orsolya Réthelyi & Remco Sleiderink (red.)
ISBN 978 90 382 2107 6
- LLS 7 *Een ladder tegen de windroos. Nederlands tussen Noord- en Zuid-Europa. Contacten, confrontaties en bemiddelaars*
Herman van der Heide, Arie Pos, Marco Prandoni & Dolores Ross (red.)
ISBN 978 90 382 2665 1
- LLS 8 *Minoes, Minnie, Minu en andere katse streken. De internationale receptie van Annie M.G. Schmidts Minoes*
Jan Van Coillie & Irena Barbara Kalla (red.)
ISBN 978 94 014 4493 4
- LLS 9 *Denken over poëzie en vertalen. De dichter Cees Nooteboom in vertaling*
Désirée Schyns & Philippe Noble (red.)
ISBN 978 94 014 5245 8

Centrale redactie

Annika Johansson, Universiteit Stockholm, Zweden
Irena Barbara Kalla (voorzitter), Uniwersytet Wrocławski, Polen
Lut Missinne, Westfälische Wilhelms-Universität, Duitsland
Franco Paris, Università degli Studi di Napoli "l'Orientale", Italië
Olf Praamstra, Universiteit Leiden, Nederland
Alfred Schaffer, Universiteit Stellenbosch, Zuid-Afrika

Internationale Vereniging voor Neerlandistiek

Universiteit Utrecht
Trans 10 / kamer 2.37
3512 JK Utrecht
Nederland
bureau@ivn.nu

Denken over poëzie en vertalen

De dichter Cees Nooteboom in vertaling

Désirée Schyns & Philippe Noble (red.)

Lage Landen Studies 9

ACADEMIA
PRESS

Inhoud

Inleiding	3
<i>Denken over poëzie en vertalen. De dichter Cees Nootboom in vertaling</i>	
DÉSIRÉE SCHYNS & PHILIPPE NOBLE	
DEEL 1.	
NOOTEBOOMS POËZIE EN DENKEN OVER POËZIE VERTALEN	23
'Het gedicht is een kosmos, de wereld een woord'	25
<i>Over thema's en leidmotieven in de poëzie van Cees Nootboom</i>	
SUSANNE SCHABER	
Denken over poëzie vertalen	35
TON NAAJKENS	
DEEL 2.	
DE DICHTER ALS VERTALER	45
'De woorden willen alle kanten op'	47
<i>Cees Nootboom en het vertalen van poëzie</i>	
E.A. (ESTHER) OP DE BEEK	
'Een reiziger ben ik, die op weg was naar rust'	59
<i>Cees Nootboom als poëzievertaler. Een terminologische kwestie</i>	
YVES T'SJOEN	
'Het effect van toevalligheid'?	73
<i>Cees Nootboom en de Franse poëzie-vertalingen in Avenue</i>	
STÉPHANIE VANASTEN	

INHOUD

DEEL 3.	
NOOTEBOOMS POËZIE IN VERTALING	89
Viermaal 'Bashō': de Engelse vertalingen van Nootbooms gedicht vergeleken	91
JANE FENOULHET	
'Op reis naar zijn gedichten'	105
<i>Over een sleutelgedicht van Cees Nootboom in Franse en Engelse vertaling</i>	
STEFAN EVENEPOEL	
'Door toverkunst het goud van de ene taal omzetten in het goud van de andere taal'	125
<i>Verslag van een forumdiscussie met Cees Nootboom en zijn poëzievertalers: David Colmer, Irina Michajlova, Philippe Noble en Ard Posthuma</i>	
DÉSIRÉE SCHYNS	
Nawoord.	161
<i>Poëzie, alchemie, en een schaakspel met woorden</i>	
CEES NOOTEBOOM	
Over de auteurs en vertalers	165

INLEIDING

Denken over poëzie en vertalen. De dichter Cees Nooteboom in vertaling

Désirée Schyns & Philippe Noble

Het doel van dit deel van *Lage Landen studies* is tweeledig: enerzijds willen we aandacht besteden aan het onderzoek naar het oeuvre van Cees Nooteboom in vertaling, in het bijzonder van zijn poëzie, een thema dat tot nog toe nauwelijks wetenschappelijke aandacht kreeg. Anderzijds willen we een bijdrage leveren aan nieuwe richtingen in de vertaalwetenschap waarin ‘agency’, subjectiviteit, intentie, vertalerspoëtica en de manier waarop vertalers in hun vertaalde teksten een discours opbouwen centraal staan. Vertaalwetenschappelijk onderzoek is zich in de afgelopen tien jaar inderdaad steeds meer gaan richten op de vertaalactiviteit en het vertaalproces, op het in kaart brengen van het complexe werk van vertalers die zo’n belangrijke en niet te onderschatten rol spelen in de verspreiding van culturele teksten. In *LLS 9* besteden we niet alleen aandacht aan Nootebooms gedichten in vertaling, maar ook aan Nooteboom als culturele bemiddelaar en vertaler van poëzie. Ook dit is een onderwerp dat tot nog toe nauwelijks wetenschappelijke aandacht heeft gekregen.

Cees Nooteboom beschouwt poëzie als de kern van zijn oeuvre. De afgelopen zestig jaar verschenen zeker ruim vierhonderd gedichten van zijn hand. De eerste dichtbundel, *De doden zoeken een huis*, verscheen in 1956, de meest recente, *Monniksoog*, zag het licht in 2016. Nooteboom is ook altijd een enthousiaste lezer en een actieve vertaler van poëzie geweest. Niet zelden heeft hij naar aanleiding van vertalingen iets van zijn eigen poëtica prijsgegeven. Zo merkte hij in 1976 het volgende op, over Paul Celan en César Vallejo:

[...] zij gebruiken een oneindig aantal vaak niet achterhaalbare allusies uit hun persoonlijke leven en hun enorme belezeneid. Hun gedichten moeten niet zozeer gelezen, maar ‘ontvangen’ worden – een categorie die

Roland Barthes onderscheidt naast het 'leesbare' en het 'schrijfbaar': het 'ontvangbare'. Het ontvangbare is dat wat zich als één geheel, compleet met de ontregelde syntaxis, eigenzinnig gehanteerde grammatica of allusies naar andere teksten, in de lezer brandt als een zegel. Om dat ontvangen te laten gebeuren moet men *lezen*, natuurlijk, en vele malen, zonder te insisteren op het kale begrijpen alleen; het lyrische moment is belangrijker dan de feitelijke eruditie. Of, om het mooier te zeggen, men moet zijn stenen rede maar met de waslaag van de ontvankelijkheid bestrijken, zodat het 'beeld' van het gedicht erin gestempeld kan worden. Als men wil. (geciteerd door Op de Beek in Op de Beek & Nootboom, 2013, p. XI).

De bijdragen in deze bundel kunnen worden gezien als een poging om de poëzie van Cees Nootboom, in het bijzonder via het vertalen, te 'ontvangen'. Aan het hoofdstuk 'Denken over poëzie vertalen' door germanist, vertaler en vertaalwetenschapper Ton Naaijkens danken wij de titel van dit deel van *Lage Landen Studies*. Hij schrijft: 'Denken over poëzie *vertalen* of denken over poëzie en het vertalen ervan zijn [...] twee verschillende dingen. Beschouwingen kunnen een vogelperspectief kiezen dat nergens relevant is voor de persoon die een vertaling moet afleveren. Met het oog op vertaling denken is een geval apart.' In deze bundel willen wij zowel een vogelperspectief (vanuit de vertaalwetenschap, neerlandistiek en literatuurwetenschap) bieden als denkende vertalers het woord geven. Denken is inderdaad niet voorbehouden aan (vertaal)wetenschappers, maar ook aan vertalers. Voordat zij tot een vertaling komen wordt er veel gedacht en ook onderzoek verricht. Het is al vaak gezegd, maar lijkt niet door te dringen tot de doxa: een vertaling is geen neutraal product van een onveranderlijke, voor eeuwig verankerde heilige tekst, maar het resultaat van bewuste ingrepen van vertalers die de tekst diepgaand hebben gelezen en geïnterpreteerd. Teksten worden steeds opnieuw gelezen en zullen steeds opnieuw dankzij de vertalersblik veranderingen ondergaan. Vertalers brengen teksten steeds opnieuw tot leven, maar vertalersuitspraken zijn moeilijk in een wetenschappelijk keurslijf te dwingen, omdat ze zo subjectief, hoogstpersoonlijk en moeilijk verifieerbaar zijn. Inderdaad, laat tien literaire vertalers een alinea vertalen van hetzelfde werk en er ontstaan tien verschillende vertalingen. De zaak wordt nog complexer bij vertaling van hetzelfde werk in verschillende talen, zoals deze bundel laat zien. De vertaalwetenschap zou zich meer moeten voeden met wat vertalers hebben gedacht, met inzichten ontleend aan de vertaalpraktijk. *Lage Landen Studies* 9 biedt wetenschappelijke bijdragen over poëzievertaling aan de hand van het oeuvre van Nootboom in combinatie met uitspraken van vertalers en onderzoek naar vertalerspoëtica in relatie tot dat oeuvre.

In 2003 stond tijdens een symposium georganiseerd door leden van de toenmalige onderzoeksgroep Taal en cultuur in vertaling (van de Hogeschool Gent), Nooteboom in het middelpunt als auteur van romans in vertaling.¹ Dertien jaar later, in 2016, was het de beurt aan de dichter Cees Nooteboom tijdens een studiedag in de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde in Gent.² Dat deze poëzie niet onvertaalbaar is, maar juist veelvuldig in andere talen in de vorm van uitgebreide bloemlezingen beschikbaar is, vormde de aanleiding voor dit colloquium met bijdragen van academici en vertalers en met een grote inbreng van de dichter zelf. De directe aanleiding voor de studiedag, waarvan de bijdragen in uitgewerkte versie in dit deel van *Lage Landen Studies* verschijnen, was de publicatie van de vertaling van Nootebooms poëzie in het Frans. Omdat gedichten van Cees Nooteboom naast het Frans beschikbaar zijn in verschillende talen – Duits, Engels, Spaans en Italiaans – voor een niet Nederlandstalig lezerspubliek, grepen we de publicatie van de Nederlandse gedichten in het Frans aan als een unieke gelegenheid om samen met academici en vertalers na te denken over poëzievertaling met het werk van Cees Nooteboom (als dichter én als vertaler) als brandpunt.

De dichter Cees Nooteboom³

Cees Nooteboom geniet internationale bekendheid om zijn werk als prozaschrijver, veel minder om zijn poëtisch oeuvre, en ook in eigen land is door de jaren heen betrekkelijk weinig kritische aandacht besteed aan de dichter Nooteboom. Hij wordt bijvoorbeeld vrijwel nooit in één adem genoemd met de *Vijftigers*, hoewel hij duidelijk tot hun generatie behoort en een intens literair en persoonlijk contact heeft gehad met onder anderen Lucebert, Claus en Remco Campert (die samen met Nooteboom zelf een van de weinige overlevenden van die generatie is). Opvallend is bij Nooteboom de thematiek, die zowel in zijn prozawerk als in zijn poëzie voorkomt. Vanaf het begin kenmerkt Nootebooms poëzie zich door het stellen van filosofische, zelfs metafysische vragen: hoe werkelijk is de wereld die ik waarneem, hoe ervaar ik eigenlijk de tijd, wat is het verschil tussen ‘bestaan’ en ‘niet bestaan’, hoe reëel is het ‘ik’ (en wie zegt eigenlijk ‘ik’ in mij)? Deze vragen vindt men in zijn proza, zijn romans, essays en zelfs reisverhalen. Maar in de beknopte, niet betogende vorm van zijn gedichten presenteren ze zich vaak als paradoxen, als opzettelijk tegenstrijdige beweringen, die de grenzen aftasten, niet alleen van de wetten van de logica, maar soms ook van die van de grammatica. Er zijn bij Nooteboom verschillende motieven die deze fundamentele vragen als het ware ondersteunen, in de eerste plaats natuurlijk het reizen (zie ook de bijdrage van Susanne Schaber waarmee de bundel opent). Vele gedichten gaan over de beweging zelf of over

plekken (steden, landschappen) die de schrijver heeft bezocht of in het voorbijgaan gezien. Maar in dit laatste geval zijn de gedichten haast nooit beschrijvend, ze gaan niet over hun ogenschijnlijke onderwerp: Nooteboom heeft vaak onderstreept dat ‘reizen’ en ‘mediteren’ voor hem twee facetten van dezelfde ‘*state of mind*’ zijn. Hoe dan ook is het *kijken* bij Nooteboom een handeling die aan de basis ligt van zijn scheppen, maar beschouwen keert ook vaak als motief terug in zijn werk. Daarom speelt de voorstelling, in de vorm van foto, film of schilderkunst (in mindere mate beeldhouwkunst), zo’n vooraanstaande rol in zijn werk, ook in zijn poëzie. In zijn dialoog met de schilderkunst toont hij zich een ware erfgenaam van de Vijftigers, maar het reflecteren op beeldende kunst neemt een steeds grotere plaats in zijn poëzie in, vooral sinds zijn bundel *Het gezicht van het oog* (1989).

Het dichterlijk werk van Nooteboom wordt gekenmerkt door een hoog gehalte aan intertekstualiteit. ‘De dichter van het lezen’ (in *Zo kon het zijn*, 1999, p.22) heet het gedicht dat hij als erbetoon aan de Duitse literatuurwetenschapper Paul Hoffmann heeft geschreven, maar deze woorden slaan net zo goed op hemzelf. Gedichten van Nooteboom verwijzen op verschillende manieren naar het werk van voorgangers of tijdgenoten. Er zijn cycli over filosofen uit de oudheid, Lucretius (in *Het gezicht van het oog*, 1989) of de ‘pre-socratische’ filosofen (in *Zo kon het zijn*, 1999), die de dichter als referentiepunt neemt bij zijn eigen verkenning van de werkelijkheid. Maar er is een grotere groep dichters of denkers, die voor hem een voornamelijk literaire waarde hebben en die als bakens functioneren langs de weg van zijn eigen dichterlijke ontwikkeling – zonder dat men overigens van aanwijsbare beïnvloeding kan spreken. Soms geeft werk van deze dichters aanleiding tot regelrechte *imitatio*, zoals klassieke Chinese poëzie die opduikt in de meest recente bundels, *Zo kon het zijn* (1999), *Bitterzoet* (2002) en *Licht overal* (2012). Soms gaat het om het oproepen van de sfeer van een bepaald werk als erbetoon aan de auteur, zoals in de reeks ‘Ontmoetingen’ uit de bundel *Licht overal* (2012): sommige van deze dichters heeft Nooteboom eerder in een ander verband vertaald, zoals Shelley, Borges, Ungaretti, Wallace Stevens...

Dan is er nog een thematiek in deze gedichten die het vermelden waard is, namelijk het dichten zelf: Nooteboom heeft doorheen de jaren tamelijk veel poëtische gedichten geschreven. Hierin verschilt hij niet van velen van zijn tijdgenoten; maar tekenend voor Nooteboom is dat hij nergens beter zijn poëzieopvatting heeft geformuleerd dan in een cyclus over een andere dichter, de zeventiende-eeuwse grootmeester van de Japanse haiku, Bashō (zie de bijdrage van Jane Fenoulhet). Niet dat hij zelf veel haiku’s geschreven heeft, maar hij vindt in Bashō zijn dichterlijk ideaal. Een citaat (uit het tweede gedicht van de cyclus), verschenen in *Het gezicht van het oog*:

We kennen de poëtische poëzie de gemene gevaren
 Van maanziek en zangstem. Gebalsemde lucht is het,
 Tenzij je er stenen van maakt die glanzen en pijn doen. (1989, p. 10)

Dit fragment verwoordt niet alleen precies wat de dichter afwijst (een zekere lyrische traditie), maar geeft ook in de vorm zelf iets aan van Nootebooms voorkeuren: ‘lapidair’ is een woord dat de dichter graag hanteert om zijn eigen poëtische stijl te omschrijven.

Het dichtertelijke oeuvre van Nooteboom beslaat veertien bundels, gepubliceerd tussen 1956 en 2016. De dichter heeft zijn werk zelf drie keer gebloeemleesd, waarvan de laatste twee vooral bepalend zijn geweest voor de vorm waarin men nu nog zijn werk leest: in 1984 verscheen *Vuurtijd, ijstijd*, dat een breed overzicht biedt van zijn vroegere poëzie tot en met de bundel *Aas* (1982), en in 2000 *Bitterzoet*, waarin zeventien nieuwe gedichten en een veel strengere selectie (van honderd gedichten) uit eerdere bundels opgenomen zijn. In beide bundelingen paste Nooteboom hetzelfde principe toe: zijn gedichten werden er in omgekeerde chronologische volgorde gepresenteerd. Dit zal later overgenomen worden door alle auteurs van bloemlezingen in vertaling.

De poëzie van Nooteboom in vertaling

Een van de eerste vertalingen van een gedicht van Nooteboom (‘Fuji’ dat ook in de forumdiscussie in deze bundel aan de orde komt) verscheen in een verzamelbundel die William J. Smith en James Holmes samenstelden over ‘postwar poetry of the Netherlands and Flanders’ (Smith & Holmes, 1984). Vanaf de vroege jaren negentig verschenen er meer vertalingen van poëzie van Nooteboom, maar niet even snel in de verschillende omringende taalgebieden. Niet verwonderlijk verschenen de eerste vertalingen in Duitsland, het land waar in 1991 de grote doorbraak van Nooteboom plaatsvond: al in dat jaar kwam een vertaling uit van wat toen zijn meest recente bundel was, *Het gezicht van het oog* en het jaar daarop een uitgebreide bloemlezing onder de titel *Gedichte*, bij Suhrkamp. Beide waren van de hand van Ard Posthuma. In 1996 verbleef Nooteboom bijna een heel jaar in de Verenigde Staten en het jaar daarop zou een eerste Engelstalige bloemlezing verschijnen, waarin zowel nog verspreide gedichten (die in Nederland pas twee jaar later in *Zo kon het zijn* uit 1999 werden gebundeld) als ouder werk waren opgenomen.⁴ Deze vertaling was het resultaat van de samenwerking tussen de Amerikaanse dichter Leonard Nathan en de Vlaamse kunstenares en literatuurwetenschapster Herlinde Spahr, beiden werkzaam in Berkeley. In het Spaans kwam in 2003 een vertaling uit van *Zo kon het zijn*, van de hand van de neerlandicus en vertaalwetenschapper Fernando García de la Banda.